

УДК 330.8

В.В. БІЛОЦЕРКІВЕЦЬ, кандидат економічних наук, доцент
Національної металургійної академії України

ЗАРОДЖЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ЕКОНОМІЧНОГО ТА АВАНГАРДНО-ЕКОНОМІЧНОГО В ПРОЦЕСІ АНТРОПОСОЦІОЕКОНОМОГЕНЕЗУ

У статті розкриваються особливості зародження елементів економічного і авангардно-економічного буття в умовах становлення людства.

Ключові слова: антропосоціоекономогенез, економічні, соціальні, біологічні фактори, авангардна економіка.

Вступ. Формування авангардної економіки як відносно самостійної субмножини в межах економічної множини розпочалося ще на світанку становлення людства. Процес опанування предками сучасних людей перших господарських операцій збігся у часі не лише з появою економічного буття, але й перших елементів авангардної економіки. Дійсно, екзистенціалізація економічного буття, за своїм визначенням, передбачає онтогенезу можливості управління господарством суб'єктами, що, полишаючи виключно тваринний, інстинктивний початок, набувають ознак економічних акторів. Онтогенезу економічного відбулась ще в часи тривалого перехідного періоду від тваринного світу до первісного, коли не існувала навіть людина сучасного фізичного типу – *Homo sapiens sapiens*. Саме цей момент є вихідним у розгортанні спіралі поступового становлення економічного буття, позначеного численними періодами стрімкого аж до емерджентності економічного прогресу, на зміну яким приходили часи тривалого гальмування, що переростало в столітні та тисячолітні стагнації і похмурі періоди депресії, занурення людського суспільства у вир дееконімізації й десоціалізації, коли на місце суспільного приходило зоологічне індивідуальне, а на місце людського – тваринне, виключаючи не тільки поступ економічного, але і його збереження в колишньому вигляді.

Постановка завдання. Одноставної думки щодо конкретного часу становлення цієї первісної економіки немає. Науковий дискурс відбувається як щодо кількості етапів (стрибків) в еволюції людини як соціальної істоти [1; 2], так і стосовно самого існування таких стрибків [3; 4]. На нашу думку, генезу людства не можна пояснити лише біологічними та соціальними факторами. Трактуючи становлення сутності людини в термінах подвійного процесу антропогенезу та соціогенезу надто обмежене, воно не в змозі пояснити все багатство та різноманіття проявів безпосередньо людської природи, різко скорочує дослідницькі можливості щодо ґрунтового розкриття причин та специфіки процесу динамічної еволюції людини, особливо стосовно епохи домінування неоліту. Подібне штучне самообмеження на рівні епістемологічної платформи логічно породжує проблеми на практично-науковому рівні, дезавуює як інструментальний потенціал наукового дослідження, так і саму його науковість, ставлячи під сумнів його адекватність дійсності, за умов фрагментарності дослідної програми, надзвичайно синтетичного характеру і предмета, і об'єкта докладання дослідницьких зусиль. Це зумовлює фактично вивчення не реальності, в тому чи іншому її наближенні, а певних фантомів, що склались в уяві дослідників, псевдонаукове подання дійсності як простору гус-

то наповненого симулякрами, відобразити які й має така «наукова» дослідна програма. Проте насправді становлення людської сутності не можна дослідити, ґрунтуючись на синтетичному поєднанні тваринного й суспільного початків у житті наших предків, воно являло собою цілісний процес, який діалектично поєднував і поєднує в собі біологічні, соціальні та господарські складові. І саме в подібному холистичному ракурсі можливе пізнання цього процесу, що й **становить мету цієї статті.**

Результати дослідження. Якщо спочатку стрімка аридизація навколишнього середовища призвела до появи цілої плеяди факторів, що зумовили біологічні за суттю еволюційні зміни у фізіології, внутрішньому та зовнішньому вигляді гомінідів, то подальший бурхливий прогрес гомінідів, появу низки їх видів слід пов'язувати, в першу чергу, із соціальними факторами. Куцоподібна еволюція гомінідів обумовила жорстку конкурентну боротьбу між видами, перемога в якій здобувалась саме в соціальній площині, і отримав її найбільш соціалізований вид, який, проте, не припинив свій еволюційний розвиток, продовживши його вже в економічному ракурсі.

Можна виокремити три глобальні етапи становлення людини, починаючи від нашого найдавнішого із знайдених предків *Sahelanthropus tchadensis*, що жив 7 млн років тому, аж до *Homo sapiens* у його сучасній подобі, що поступово наближається до ідеалу *Homo economicus*:

1) Етап абсолютної доміанти біологічного. Для цього етапу характерне панування інстинктивної діяльності. Поведінка індивіда визначається закарбованими в генетичній пам'яті наборами стереотипних реакцій на зовнішні подразники. Особливості цих реакцій, специфіка їх реалізацій залежать від фізіологічної та анатомічної будови певного організму, конкретних природних умов його існування, біоценозу, складовою частиною якого він є. Набори інстинктивних реакцій формуються протягом тривалого періоду, що охоплює життя тисяч поколінь організмів, та ви-

ступають у формі закріпленого в пам'яті алгоритму дій у випадку типових, чітко класифікованих змін у навколишньому середовищі. Вони являють собою дисципліну відгуків індивіда чи їх групи на однорідні, позначені постійною повторюваністю та аналогічністю за розвитком, виклики. Такі реакції виступають для істот як «спосіб задоволення їх потреб, забезпечують виживання та відтворення популяції», при цьому «об'єктом змін (необхідних за умов трансформації зовнішніх умов) є» сам організм [5]. Проте неможливість чіткої класифікації зовнішнього подразника, зарахування його до певного типу, відсутність у наборі стереотипних реакцій на виклики його аналога не буде мати своїм наслідком нейтральний відгук чи цілковите ігнорування змін в оточуючому середовищі. На біологічному рівні суб'єкт має можливість запропонувати ще незаалгоритмізований шлях реагування на виклик і, залежно від ефективності цього нового оригінального способу вирішення проблеми, прийняти рішення щодо залучення його чи незалучення до набору набутих протягом власного існування рефлексивних реакцій.

Втім поведінка людських створінь і під час цього етапу визначалась не лише суто біологічними імперативами. Примати завжди займали позиції суспільних істот, саме елементи соціального життя обумовили їх еволюційне піднесення в тваринному світі. Соціальність виступала внутрішньо притаманною особливістю ранньої людини, яка, будучи успадкованою від пращурів, об'єктивізувала конкурентні переваги архантропів у боротьбі з ворожим навколишнім середовищем, забезпечила ефективну реалізацію їх потенціалу в епоху надзвичайної невизначеності майбутнього. Проте елементи соціального не утворювали моноліт, їх множина не отримувала рис компактної. Вони виступали, скоріше, як острівці цілісності соціального в просторі біологічного. Соціальне не розчинялося у біологічному, навіть не атомізувалось у цілісності домінуючого, а набувало в процесі дифузії ознак ризомної цілісності соціального, переплете-

ного з біологічним. На цьому етапі виникають й перші зародки примітивного економічного, що отримують прояв у вигляді застосування засобів праці, суспільному поділі праці у формі розподілу обов'язків щодо підтримання вогню тощо. Проте саме домінанта біологічного обумовила зміни в бутті пралюдини. Так, кліматична катастрофа, швидке поширення саваноподібних біоценозів та, як наслідок, стрімке зростання обсягу мозку об'єднаних у первісні стада пралюдських істот призвели до швидкого збільшення енерговитрат, а необхідність їх компенсації – до переходу ранніх хомо еректусів до споживання насиченої білками м'ясної їжі. І лише нагальна необхідність здобути цю більш калорійну їжу спровокувала використання, а в подальшому й створення, пралюдною засобів праці. Розвиток і соціального, і господарського життя обумовлювався саме біологічними імперативами.

2) Етап соціалізації. Ризомна цілісність соціального поступово поширювалась, поглинаючи та трансформуючи в процесі sukcesії біологічне. Острівці суспільного зростали, тотальна домінанта біологічного послаблювалась. Імперативи соціального виходили на перший план, посуваючи біологічне на хінтергрунт життя людини. Не тільки розвиток, а навіть саме виживання окремої особистості стає протягом цього етапу неможливим поза життям соціуму. Сучасні дослідження антропологів надали низку доказів на користь цієї тези, довівши, що людина «стає людиною лише за наявності культурного середовища, в спілкуванні з іншими подібними їй істотами. За відсутності цієї умови у неї не реалізується навіть її біологічна програма як живої істоти, і вона передчасно вмирає. Поза культурою людина як жива істота гине» [5]. При цьому поняття «культура» та «суспільство» стосовно людського соціуму розглядаються як ідентичні поняття.

Поступове поглиблення соціалізації життя людини відбувалось шляхом дифундування соціального в біологічне, заміщення менш гнучких біологічних конструкцій соціальним риштуванням,

яке лише з часом набувало ознак сталості та тривкості. Дійсно, піднесення людини над тваринним царством відбувалося настільки блискавично, що шлях пристосування до швидкоплинного навколишнього середовища через створення відповідних біологічних адаптерів виявився не тільки малопродуктивним, але й безперспективним. Людські види, еволюція яких ґрунтувалася б тільки на біологічній основі, виявилися б неконкурентоспроможними й не мали надій перемогти в безперервній боротьбі за виживання в середовищі з різко обмеженими ресурсними можливостями [4]. Біологічна еволюція була в змозі запропонувати лише надто повільні механізми пристосування шляхом природного відбору, а відповідні генетичні зміни сприяли б максимальній адаптації організму до певної екологічної ніші, інструментально обумовивши посилення його спеціалізації. Така спеціалізація забезпечить підвищення ефективності функціонування організму, дозволить більш успішно використовувати наявні ресурси, проте адекватність наданих біологічною еволюцією істоті засобів реагування на виклики конкретного навколишнього середовища постулює їх недостатню адекватність за умов, що змінились. Стратегія моноорієнтації на повільні механізми біологічної еволюції виявилась недостатньо ефективною за обставин жорсткої конкурентної боротьби між майбутніми людськими істотами. Стрімкі кліматичні зміни, непередбачувані та асинхронні інгресії та регресії льодовиків, катастрофічне виверження вулкана Тоба, інші природні катаклізми в десятки разів скорочували популяцію людських істот, неодноразово ставлячи людство перед загрозою повного вимирання. За таких умов неминучою була хредодизація ланцюжків біологічних пристосувань, що унеможливило прийнятний за часом процес нової адаптації та реадaptaції, потребуючи кардинальної зміни самого алгоритму виживання.

Таким алгоритмом став перехід майбутньої людини від біологічної спеціалізації до деспеціалізації та універсальності. Це не означає, що людська істо-

та застигла в існуючому вигляді, припинивши реагувати на виклики навколишнього середовища. Проте механізм реагування на загрози, відповідні їм функціональні зміни з біологічної площини переносяться в площину соціальну. Створення нових та трансформації існуючих соціальних конструкцій можуть відбуватись значно швидше порівняно з аналогічними перетвореннями їх біологічних аналогів. Здатність до формування таких конструкцій стала додатковою та найзначнішою перевагою людських істот у боротьбі як з викликами природи, так і з гомінідами з конкуруючих видів. Особини та їх групи, що мали більший хист до соціалізації свого життя, отримували можливість більш ефективно відповідати на зовнішні та внутрішні виклики, аніж їх менш соціалізовані конкуренти. Отже, їх популяція та ареал поширення зростали, а у конкурентів – зменшувалися, обумовлюючи наслідки соціального відбору аналогічні біологічному. Втім це не означає, що соціальні конструкції витіснили біологічні, навпаки, вони виступали лише як додатки до біологічних, виконуючи роль зовнішніх маніпуляторів, певних тимчасових протезів неіснуючих природно-біологічних утворень. У випадку ж тривалої ефективності подібних тимчасових утворень (як, наприклад, із соціальними механізмами моногамного шлюбу тощо) вони поступово замінювались більш сталими біологічними аналогами. Слід зазначити, що таке заміщення мало лише частковий характер, конфігурації соціального змінювались, вони поступались частиною свого простору біологічному, дифундуючи та утворюючи свої анклавні в інших сферах біологічного життя. При цьому імперативи, продиктовані біологічним, могли ігноруватися людськими істотами у випадку протиріччя їх соціальним імперативам.

Саме під час цього етапу відбувається й поступове посилення в бутті людських істот ролі господарського життя. Діяльність людини як соціальної істоти опосередкована. Соціальне життя передбачає застосування чітко визначених посередників як у процесі кому-

нікації між окремими особами, так і в процесі взаємодії між людиною та природою. Якщо в першому випадку трансляція настанов та звітів щодо їх виконання відбувалась у вигляді регламентованих вербальних конструктів та поведінкових патернів, то у другому – передатною ланкою виступали засоби праці та продукти праці. Значна роль розвитку і перших, і других у становленні людини не викликає заперечень. Проте, з економічної точки зору, нас, у першу чергу, цікавлять другі. Інструментальна спеціалізація перших засобів праці, що з'явилися у палеантропів, орієнтація їх на застосування саме для розбирання м'ясних туш [4], постулює як існування господарських відносин, так і необхідність реалізації цих відносин у соціальному середовищі, у зв'язці не тільки людина – природа, але й людина – людина.

Наявні технології надавали можливість окремому індивіду лише спорадично отримувати м'ясу їжу, здобувши її під час полювання на дрібних тварин. У ситуації погіршення кліматичних умов та посилення фактора нестабільності ймовірність успішного полювання зменшується, а доступ до висококалорійної їжі обмежується. Лише об'єднання індивідів у групи, причому не зоологічне об'єднання, а поєднання у людське суспільство, стає запорукою отримання бажаного, передумовою виживання у ворожому навколишньому середовищі. Поява таких утворень дозволила людським істотам на основі комплексної організації спільного процесу полювання на великих тварин та їх споживання, господарської спеціалізації кожного з членів первісної орди досягти необхідного рівня задоволення потреб у висококалорійній їжі.

3) Етап економізації. Сучасні дослідження показали, що біологічна (генетична) відмінність людини від найближчих родичів є, на диво, малою і становить близько 1%, значно більшими є відмінності в поведінковому аспекті, проте і в цьому ракурсі *Homo sapiens sapiens* належить до вищих приматів. Унікальність людини визначається іншим, а

саме генно-культурною коеволюцією, за якої природний відбір доповнювався, а то й повністю замінювався паралельним процесом культурного відбору. Численні елементи людської культури можна зустріти в поведінці вищих приматів, проте вони завжди мають рудиментарний характер та виступають у ізольованому вигляді. Людська ж культура виступає як цілісність, що охоплює увесь репертуар поведінкових патернів. Причому не раз і назавжди заданих, а таких, що видозмінюються, поступово ускладнюються та/або редукують залежно від вимог та специфіки подальшої еволюції. Поведінкові репертуари наших пращурів мали дещо інші комбінації патернів, й зовсім інші їх набори будуть притаманні нашим нащадкам. Слід зазначити, що спільна еволюція біологічного, соціального й економічного в людині мала безперервний характер. Якщо елементи соціального проявлялись ще в межах зоологічних об'єднань вищих приматів, то елементи економічного отримують прояв у виготовленні та застосуванні кістяних та кам'яних засобів праці австралопітеками. Отже, розповсюдження соціального і економічного в просторі біологічного отримувало ризомний характер. Важливість біологічної основи в розвитку людини то зменшувалась, то знов підвищувалась. Натомість протиіфазно за тими ж напрямками час від часу зростала та згасала роль соціального та економічного. Щоправда, їх позиції поступово посилювались.

Якщо протягом етапу соціалізації економічна складова становлення людини залишалась у тіні, відіграючи другорядну роль, то під час третього етапу її роль стає визначною. Саме в господарській площині продовжується конкурентна боротьба між *Homo sapiens sapiens*, що знищили всіх своїх конкурентів-гомінідів у часи етапу соціалізації. Маючи конкурентів з ідентичним біологічним та соціальним потенціалом, отримати додаткові переваги, спираючись на однакову або гіршу ресурсну базу, було вкрай важко. Тому на авансцену подальшої еволюції людини виходить економічна складова.

Зрозуміло, що формування соціального та економічного буття відбувалося не лише в первісних стадах *Homo sapiens sapiens*. Економічна поведінка не є виключною прерогативою сучасної людини. Більш того, елементи економічного були притаманні не тільки діяльності наших пращурів, ознаки його фіксуються і в діяльності багатьох антропоїдів та навіть окремих видів сучасних вищих приматів. Так, операції обміну, оплати за послуги між шимпанзе тощо атрибутивно мають входити до набору економічного. При цьому вони властиві не примітивній реципрокційній економіці, де розподіл відбувається за потребами, а входять до операційного наповнення більш розвинутої ринкової економіки.

Проте такі окремі прояви економічного в діяльності вищих приматів мають настільки рідкісний, спорадичний характер, що їх можна сприймати, скоріше, як лінії девіантної, неприродної для цих істот поведінки, аніж як невід'ємну складову їх повсякденного існування. Людину відрізняє від тварини не наявність окремих ознак соціального та економічного чи їх послідовність, скільки їх синергія, сплав. Дослідження прикладів діяльності приматів з ознаками економічної дозволяє виявити, що всі випадки такої девіантної поведінки відбувались за обставин нехарактерних для звичайного життя тварин. Зовнішні фактори приводили до появи екстремальних умов, за яких примати були змушені шукати нові, оригінальні шляхи вирішення завдань, що поставили перед ними нетипові виклики. За статичних умов така необхідність була відсутня, як відсутні і підстави для діяльності з ознаками економічної.

Висновки. Поява та поширення економічного в діяльності людської істоти не було пересічним явищем, просто ще одним з альтернативних шляхів, за допомогою яких тварини, еволюціонуючи, виживали в умовах погіршення ресурсної бази та розширювали свій ареал і популяцію. У процесі антропо-соціоекономогенезу поповнення людиною власного арсеналу пристосувань до навколишнього середовища саме еко-

номічним стало, з точки зору природи, неординарним актом. Саме під час етапу економізації економічні відносини в житті людини набули ознак сталості та постійності, стали невід'ємною складовою повсякденного людського буття. Зміна ролі й місця економічного відбувалась багато в чому суцесійно. Економічне поступово витісняє, заміщує, асимілюючи та трансформуючи, біологічне та соціальне. Так, біологічні імперативи споживання в людській «редакції» непомітно, у граційно-витонченій формі перетворюються на їх економічний аналог, значна частина системи соціальних табу втрачає свою виключно соціальну актуальність, ставши системою правил економічної гри. На місце набутих протягом тривалої еволюції біологічних та соціальних рефлексів приходять рефлексивні економічні. Поведінка людини зовні стає все більше й більше відірваною від своїх біологічних та соціальних основ, а мотивація її стає суто економічною,

оскільки вже не існує людських мотивів, які б за своєю суттю не були економічними.

Список використаної літератури

1. Семенов Ю.И. Как возникло человечество / Ю.И. Семенов. – М.: Наука, 1966. – 576 с.
2. Оппенгеймер С. Изгнание из рая. Хроники демографического взрыва: пер. с англ. / С. Оппенгеймер. – М.: Эксмо, 2004. – 654 с.
3. Elton S. Comparative context of Plio-Pleistocene hominid brain evolution / S. Elton, L.S. Bishop, B. Wood // Journal of Human Evolution. – 2001. – Vol. 41. – P. 1–27.
4. Бейли Дж. Доисторический мир; пер. с англ. / Дж. Бейли, Т. Седдон. – М.: Росмэн, 1995. – 160 с.
5. Белик А.А. Культурология. Антропологические теории культур / А.А. Белик. – М.: Российский гос. гуманитар. ун-т, 1999. – 241 с.

В статті розкриваються особливості зародження елементів економічного і авангардно-економічного буття в умовах становлення людства.

Ключевые слова: антропосоциоэкономогенез, економічні, соціальні, біологічні фактори, авангардна економіка.

In the article features of original of elements of economic and avanguard economic life are opened in conditions of becoming of humanity.

Key words: anthroposocioeconomygenesis, economic, social, biological factors, avanguard economy.

Надійшло до редакції 15.09.2011